

BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA MUHACİRLERİN İSTANBUL'DA GEÇİCİ İSKÂN LARI VE KARŞILAŞILAN SORUNLAR*

Temporary Settlement of Immigrants in Istanbul During the Balkan Wars and the Problems Encountered

Hasret İPEK İLÇİN¹ ve Metin AYIŞIĞI²

¹Dr. Bağımsız Araştırmacı, hasretipek02@gmail.com, orcid.org/0000-0001-6266-2606

²Prof. Dr. Beykent Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul, kalemer_33@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-4480-8971

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
07.11.2022

Kabul/Accepted:
10.01.2023

DOI:

10.18069/firatsbed.1200529

Anahtar Kelimeler

İstanbul, Muhacir, Göç, İskân,
Balkan Savaşları

Keywords

Istanbul, Immigrant,
Migration, Settlement,
Balkan Wars.

ÖZ

Göç, çeşitli sebeplerden dolayı insanların yaşadıkları yerlerden başka bir yere geçici ya da kalıcı ikamet için gerçekleştirdikleri eylemdir. Savaş zamanlarında gerçekleşen göç hareketlerinin sebebi ise öncelikle can emniyetidir. Balkan Savaşları sırasında da ortaya çıkan bu hayati sebep, birçok insanın İstanbul ve Anadolu'ya doğru hareket etmelerine neden olmuştur. Bireysel ya da gruplar halinde İstanbul'a gelen muhacirlerin mümkün olan kısa zamanda iskân ve iâşe edilmeleri gerekliydi. Dönemin İstanbul basınından anlaşıldığı kadarıyla muhacir iskân edilen alanlar çeşitliydi. Camiler, barakalar, kışlalar, han ve oteller bunlardan bazıları ve en önemlileridir. Ancak iskân mahallerinin fiziksel yönden yetersizliği ve hijyen eksikliği muhacirlerin yaşam koşullarını olumsuz etkilemiştir. Böylece kalabalık gruplar halinde yaşayan muhacirler arasında salgın hastalıklar kolaylıkla yayılmıştır. Bütün bu sebepler muhacirlerin biran evvel kalıcı iskân edilecekleri yerlere gönderilmelerini zaruri kılmıştır. Balkan Savaşları sırasında İstanbul'da bir süreliğine misafir edilen bu insanların nerelere iskân edildikleri, söz konusu mahallerde ne gibi sorunlar yaşadıkları çalışmanın temel merakıdır. Bunun yanı sıra, Balkan muhacirleri ile ilgilenen kurumlar, muhacirlere hangi nizamname ve talimatnamelere göre muamele edildiği ve muhacirlerin İstanbul'daki genel durumları incelenmiştir.

ABSTRACT

Migration is the movement of people from their current place of residence to another for a temporary or permanent residence due to various reasons. The reason for migration movements taking place during times of war is primarily the safety of life. This vital reason that also occurred during the Balkan Wars caused many people to move toward Istanbul and Anatolia. It was necessary to settle and subsidise the migrants arriving in Istanbul as individuals or in groups in the shortest time possible. As it is understood from the Istanbul press of the period, migrants were settled in various areas. Mosques, huts, barracks, inns, and hotels were some of these as well as the most important ones. However, the physical inadequacy of the settling locations and lack of hygiene negatively affected the living conditions of the migrants. Consequently, epidemics were easily spread among migrants living in crowded groups. All these reasons made it unavoidable for the migrants to be sent to the places where they were to be permanently settled as soon as possible. The main focus of the study was to investigate where these people hosted in Istanbul for quite a while during the Balkan Wars were settled and what kind of problems they experienced in the locations in question. Institutions dealing with Balkan migrants, according to which regulations and instructions they were treated, and the general situation of the migrants in Istanbul were also investigated in the study.

Atf/Citation: İpek İlçin, H. ve Ayışığı, M. (2023). Balkan Savaşları Sırasında Muhacirlerin İstanbul'da Geçici İskânları ve Karşılaşılan Sorunlar. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 1(475-487).

Sorumlu yazar/Corresponding author: Hasret İPEK İLÇİN, hasretipek02@gmail.com

* Bu çalışma, 2021 yılında tamamlanan "Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'a Gelen Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

1. Giriş

I. Dünya Savaşı'nın provası olarak nitelendirilen Balkan Savaşları, Balkanlı Müslümanların büyük dramına sahne olmuştur. Bulgaristan Kralı Ferdinand tarafından "Hristiyanları kurtarma davası" olarak tanımlanan savaş (Ahmet Cevat, 1329: 44), bunun çok daha ötesine geçerek Richard C. Hall'un da (2014: 31) belirttiği gibi binlerce sivilin ölümü ile sonuçlanmıştır. Balkan Savaşlarında Müslümanlara uygulanan mezalim¹; katliam, tecavüz, zorla din değiştirme, işkence vb. şekilde gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda 1913 yılının sonunda Müslümanların tüm Balkanlarda azınlık durumuna düştüğünü belirten Justin McCarthy, savaştan önce bu coğrafyada mutlak çoğunluğu Müslümanların oluşturduğunu da ifade etmiştir. (McCarthy, 2014: 182). Mezalim konusunda müstakil bir eser kaleme almış olan Bilal Şimşir ise Balkan Savaşlarını "*silahsız Türk milletine ilan edilmiş bir savaş*" olarak değerlendirmiştir (Şimşir, 2017: 145-150). Nitekim savaş sırasında yağma, talan ve katliam, müttefik devlet ordularının işgal ettiği bütün bölgelerde istisnasız bir şekilde gerçekleşmiştir.

Savaş sırasında uygulanan mezalim, sayıları net olarak tespit edilemese de birçok insanın muhacir² statüsünde Anadolu'ya göç³ etmesine neden olmuştur. Mezalimlerin esas sebebi, ele geçirilen topraklarda homojen bir nüfus yapısı oluşturmaktır. Yani Georgi Zelengora'nın (2014: 316) ifadesiyle "*Balkanlı insanların bugün içinde yaşadıkları homojen etnik yapılı toplumlar, farklı etnik ve dini cemaatlerin kitlesel ve zorunlu kovulması yoluyla yaratılmıştı.*" Zelengora'nın işaret ettiği homojen etnik yapılı toplumlar, sadece Müslümanların göç etmeye zorlanmasıyla değil aynı zamanda onların etnik bir temizliğe maruz bırakılmasıyla da oluşturulmuştur (Zelengora, 2014: 341).

Bu sebeplerden dolayı Balkan Savaşları ve onun neden olduğu göç hareketi büyük bir öneme sahiptir. Göçler; mezalim, talan ve öldürme faaliyetleri sonucunda tetiklenmiş ve savaş süresince artarak devam etmiştir. Balkan göçleri, hükümetin bazı konularda büyük sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Savaşa ve göç hareketine hazırlıksız yakalan hükümetin öncelikli problemleri; nakil vasıtaları, iskân ve işe meseleleri idi (Erdem, 2017: 59). Hükümet, çeşitli deniz nakil araçlarını kiralamak ve İstanbul'a yakın olan yerlerden muhacirleri ücretsiz bir şekilde trenlerle taşımak suretiyle sorunu çözmeye çalışsa da tam bir başarı elde edememiştir. Bir diğer önemli mesele, muhacirlerin iskân ve işe edilmesiydi. Ancak İstanbul, mevcut koşulları ile bu kadar insanı barındırabilecek ve besleyebilecek imkânlarla sahip değildi. Zira şehir, iktisadi anlamda devletin en büyük tüketicisi idi⁴. Ancak İstanbul, ulaşım ağının gelişmiş olmasından dolayı muhacirlerin önemli geçici iskân noktalarından biri olmuştur.

Balkan Savaşları, İstanbul'un nüfusunu ciddi oranda artırmıştır. Hatta şehre sonradan giren muhacirler, başlarını sokabilecek bir yer dâhi bulamamışlardır. Demiryolu hatları, sokaklar ve hatta mezarlıklar muhacirlerle dolmuştur. Bu sebepten yetkililer, muhacirlerin şehirde fazla bekletilmeden Anadolu'ya sevk edilmelerine gayret göstermişlerdir (Ayışığı, 2018: 156). Örneğin Tasvir-i Efkâr gazetesi muhacirlerin şehirde

¹ Detaylı bilgi için bk. Bilal Şimşir, *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri Kırımlar-Kıyımlar-Göçler 1821-1913*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2017.

² Osmanlı Devleti'nde muhacir ve mülteci kelimelerinin ayrımı net değildir. Bu konuda bir kavram kargaşası mevcuttur. Meclis-i Mebusan tutanaklarında da muhacir ve mülteci kelimelerinde bir karmaşanın mevcut olduğunu ifade eden Ufuk Erdem, 25 Mayıs 1910 tarihli muhacirine tahsis edilen bütçe görüşmelerinde Edirne Mebusu Rıza Tevfik Bey'in bu konuya işaret ettiğini belirtir. Rıza Tevfik Bey, kimlerin muhacir sayılarak bu bütçeden faydalanacağını kesinleştirilmesi gerektiğinin altını çizmiştir. 1910 yılına kadar yaşanan bu karmaşanın, I. Dünya Savaşı sırasında giderilmek istendiği görülmektedir. Nitekim 1916 tarihli Menatik-ı Harbiye'den Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimatname ile savaş bölgelerinden kaçan Müslüman Osmanlı tebaasına mülteci denmiştir. Yine aynı talimatname ile Balkan Savaşları neticesinde Osmanlı topraklarına gelenlere de muhacir denmiştir. Ancak bu tanımlamaya rağmen meselenin yeniden gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Zira 3 Ocak 1918'de Aşâir ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Müdürü Hamdi Bey, Meclis-i Ayanda yeniden bir açıklama yaparak "*düşman istilasına uğrayan yerleri terk-i diyar ederek gelenleri mülteci, çeşitli anlaşmalarla bir devlete terk edilen topraklardan gelenleri de muhacir*" olarak tanımlamıştır. Savaşların meydana getirdiği iç ve dış göçlerin neticesinde bu kavram kargaşasının yaşandığını belirten Erdem, bu tanımların hiçbir zaman günümüz mültecilik kavramına karşılık gelmediğini ifade etmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ufuk Erdem, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Muhacir Komisyonları ve Faaliyetleri (1860-1923)*, Ankara: TTK, 2018, 6-8.

³ Balkan Savaşlarından önce yani XIX. yüzyılda Balkanlardan, Kırım'dan, Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne büyük göç hareketleri yaşanmıştır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde yaşanan göçler, tıpkı Balkan Savaşlarında olduğu gibi büyük trajedilere neden olmuştur. Bu konuda detaylı bir çalışma kaleme alan Faruk Kocacık, Rusların Panslavist politikası sonucunda Balkanlı Devletlerin Ruslarla birlikte Müslüman ahaliye zulmettiğinden bahseder. Yani Balkan Savaşlarında yaşananlar, aslında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde tecrübe edilmiştir diyebiliriz. Aralarındaki tek fark, Balkan Savaşlarında gerçekleştirilen katliamların daha örgütlü olmasıdır. Detaylı bilgi için bk. Faruk Kocacık, *Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)*, *Osmanlı Araştırmaları*, 1(1), İstanbul 1980.

⁴ Detaylı bilgi için bk. Ercüment Topuz, *Siyasetin Üreticisi ve İktisadi Gelirin Tüketicisi, Payitaht İstanbul'a Göçün Men'i (1742-1842)*, *Tarih Okulu Dergisi*, 11(37), 2018.

bekletilmeden İzmit ve Bursa'ya gönderileceklerini belirtmiştir (Tasvir-i Efkâr, 12 Teşrin-i Evvel 1328: 3). Sabah gazetesi de, Şehremânetinin İstanbul'daki kalabalığı azaltmaktan yana olduğunu ve bu sebepten muhacirlerin sahil kıyılarına sevk edilmeye başlandığını belirtmiştir (Sabah, 26 Teşrin-i Evvel 1328: 3; Tasvir-i Efkâr, 5 Teşrin-i Sâni 1328: 3). Hükümet muhacir taşıyan vapurların İstanbul'a uğramadan, direkt Anadolu'ya geçmeleri gerektiğini de ilgili mercilere bildirmiştir (BOA, BEO. 4108/308062; Sabah, 26 Teşrin-i Evvel 1328: 3). Bu noktada İstanbul dışına çıkarılan bazı muhacirlerin öncelikle demiryolu hatları etrafına yerleştirilmelerine dikkat edilmiştir (Teşrih, 8 Teşrin-i Evvel 1328: 3; Tasvir-i Efkâr, 11 Mayıs 1329: 1). Bütün çabalara rağmen muhacir sayısının azaltılmadığı İstanbul'da bir kargaşa mevcuttu. Söz konusu kargaşa, devletin çeşitli birimleri tarafından düzene sokulmaya çalışılmıştır. Bunlardan en önemlisi, İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyeti ile Şehremânetidir. Alt başlıklarda daha detaylı bir şekilde ele alınacak bu kurumlar, göç sürecini yöneten en temel birimlerdir.

2. Materyal ve Metot

Balkan Savaşları sırasında İstanbul'a gelen muhacirlerin geçici iskân mahallerini ve muhacirlerin buralarda yaşadıkları bazı sorunları tespit edebilmek için hazırlanan bu çalışma; İstanbul basını, dönemin bazı hatıratları, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Kızılay Arşivi ve çeşitli araştırma eserlerden faydalanarak hazırlanmıştır. Çalışma iki ana aşamada tamamlanmıştır. İlk aşamasında İstanbul basını ve araştırma eserler incelenerek göç yolları, İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi ve muhacirler ilgilenen kurumlar ele alınmıştır. İkinci aşamada, İstanbul basınından temin edilebilen gazeteler taranarak muhacirlerin nerelere iskân edildikleri ve iskân alanlarında yaşadıkları bazı sorunlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu aşamada Osmanlı Devleti'nin ve bazı yardım kuruluşlarının iskân konusunda yaptıkları çalışmalar da değerlendirilerek çalışmaya aktarılmıştır. Bu noktada Kızılay Arşivi'nden de faydalanılmıştır. Bunun yanında İskân mahallerinin fiziksel şartlarının nasıl olduğu sorusuna cevap aranarak çalışma tamamlanmıştır.

3. Göçlerin Başlaması

Balkan Savaşlarının başlamasından çok kısa bir süre sonra müttefik devlet ordularının uyguladığı mezalimden kaçmak için göç eden muhacirler, öncelikle henüz işgal edilmemiş olan bölgelere karayolu ile gitmişlerdir. Selânik ve Manastır gibi ulaşım imkânları gelişmiş olan bazı yerler, muhacirlerin toplanma merkezi hâline gelmiştir. Söz konusu bu yerlere karayolunu kullanarak kaçabilen insanlar, deniz ve demiryolunu kullanarak İstanbul ve Anadolu'ya ulaşmaya çalışmışlardır (Kaya, 2013: 2).

Denizyolunu kullanan muhacirler; İstanbul, İzmir, Antalya, Mersin, İskenderun, Sinop ve Samsun limanlarına çıkış yapmışlardır. Muhacirlerin denizyolu ulaşımından faydalanmaları için devlet, Mısır başta olmak üzere Avusturya, Rusya, İtalya, Romanya ve İngiltere'den gemiler kiralamıştır. Şirket-i Hayriye ise İstanbul ve İzmir'e gelen muhacirlerin diğer liman şehirlerine sevk edilmelerinde etkili bir şekilde kullanılmıştır (Bilecen, 2004: 210; Kaya, 2013: 3). Gemilerle muhacir nakli sırasında bütün masraflar devlet tarafından karşılanmıştır. Muhacirler, masraflarının karşılandığına dair kendilerine verilen ilmühaberler ile gemilere binmişlerse de bazı görevliler, muhacirlerden ücret talep ederek yolsuzluk yapmışlardır (Şimşir, 2017: 267).

Savaş sırasında hayati bir öneme sahip olan bir diğer ulaşım ağı demiryolları idi. Demiryolu, İstanbul'u Balkanlar'a bağlamasından dolayı elzemdi. Savaş başladığı sırada Osmanlı Devleti'nin Avrupa yakasında bulunan demiryolu hatları şunlardı: Cenovada-Köstence hattı, Varna-Ruşçuk hattı, Şark Demiryolu hattı, Selânik-Manastır hattı, Selânik-İstanbul hattı, Selânik-Mitroviçe hattı, Priştine-Niş hattı, Babaeski-Kırkkilise hattı, Tırnova-Yanbolu hattı (Er, 2012: 81). Ancak muhacirlerin demiryolları ile nakilleri genelde İstanbul'a yakın olan bölgelerden yapılabilmekteydi.

Göç muhacirlerin kullanmak zorunda kaldığı yolların durumu iç açıcı değildi. Üstelik mevsimin kış olması mevcut sıkıntıyı perçinlemiştir. Karayolu ile güvenli yerlere gelen muhacirler, demir ve denizyolunu da tam kapasite kullanamamışlardır. Bunda en önemli etken, söz konusu ulaşım ağlarının aynı zamanda asker ve mühimmat naklinde kullanılmasıdır. Balkan Savaşları sırasında kullanılan gemileri isim isim sıralayan Bülent Durgun, seferberlik nakliyatı için dâhi yeterli sayıda geminin bulunmadığını belirtmiştir. Aynı durum, demiryolu ulaşım ağına da yaşanmıştır. Örneğin Edirne'de bekleyen muhacirler, trenlerin askeri nakliyata ayrılmasından dolayı İstanbul'a ulaşamamışlardır (Durgun, 2012: 105-112; Bilecen, 2004: 209).

4. İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi

Balkan muhacirlerinin iskân ve vatandaşlığa kabul işlemlerine bir düzen getirmek için 13 Mayıs 1913 tarihinde yayımlanan ve uygulanmasından Dâhiliye Nezaretinin sorumlu olduğu İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi, 4 bölüm ve 45 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin birinci bölümü, muhacirlerin kabul edilmesine dair 8 maddeyi içermektedir. Bu bölümde muhacirler iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan ilki, ülkelerinden tabiiyetlerini

terk ederek gelenler, ikincisi ise mülteci olarak gelip Osmanlı tabiiyetine girmek için başvuruda bulunanlardan hükümetçe başvuruları kabul edilenlerdir (Takvim-i Vekayi, 6 Mayıs 1329: 1). “Vezaiif” başlığı altında 11 maddeden ibaret olan nizamnamenin ikinci bölümünde, Muhacirin Müdüriyetinin sınırları çizilerek muhacirlerin iskân ve iaşeleri ile ilgilenecek memurların görevleri belirtilmiştir (Takvim-i Vekayi, 6 Mayıs 1329: 1-2). Nizamnamenin üçüncü bölümü, “Suret-i İskân” başlığı altında 20 maddeden oluşmaktadır. Bu bölüm, muhacir iskânı hakkındaki usullerden bahsetmektedir (Takvim-i Vekayi, 6 Mayıs 1329: 3). “Mevadd-ı Mütferrika” başlığı altında 5 maddeden oluşan son bölüm ise nizamnamenin uygulanmasından görevli olan devlet birimlerine ve nizamnamenin ilan tarihinden itibaren geçerli olduğuna yer vermiştir (Erdem, 2017: 60). Vurgulanan başka bir husus, muhacirleri iskân ederken dikkat edilmesi gereken iklim özellikleridir. Buna göre muhacirler, daha önce yaşadıkları yerlerdeki iklim özellikleri dikkate alınarak iskân edileceklerdi. Bu konu hakkında vilâyetlerdeki komisyonların bilhassa sorumlu oldukları da ifade edilmiştir (Takvim-i Vekayi, 6 Mayıs 1329: 39).

5. Muhacirlerle İlgilenen Kurumlar

Kırım Savaşı’ndan önce yaşanan göçlerde, daha küçük ve geçici birimlerle kriz anına müdahale edilmiş ve bunlar sorun ortadan kalkınca lağvedilmiştir. Ancak XIX. yüzyıl ile beraber kitlesel göçlerin giderek artması, kalıcı ve sistemli uygulamaları zorunlu kılmıştır. Kırım Savaşı’nın tetiklediği göç dalgası, bu sürecin ilk adımını oluşturmuştur. Nitekim 1856 Muhacir Nizamnamesi, Kırım Savaşı neticesinde yayımlanmıştır. Ticaret Nezaretinin bünyesinde kurulan özel bir komisyon ile iskân, iaşe ve sevk işleri halledilmeye çalışılmıştır. Yani muhacir işleriyle ilgilenmek üzere kurulan bir merkez teşkilatı yoktur (Dündar, 2001: 58). Ancak göçler, 1860 yılına gelindiğinde tahminlerin çok ötesinde artmış ve dolayısıyla artık daha sistemli bir kuruma ihtiyaç duyulmuştu. Bu sebepten Sadrazam Ali Paşa başkanlığında 1860 yılında Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. Muhacirlerle ilgili her türlü meseleye çözüm yolu aramaya çalışan komisyon (Bilecen, 2004: 246), 1865’ten sonra muhacir sayısının ve mevcut muhacir işlerinin azalması gerekçesiyle lağvedilmiştir. Ancak komisyonun üstlendiği bazı işler, çeşitli birimlere havale edilmiştir. Bu doğrultuda ileride oluşabilecek sorunların halledilmesi işi Adliye Nezaretine, dilekçe işleri ve tayinat işlemleri Zaptiye Nezaretine, muhacirlerin talepleri ve mülki işleri de Meclis-i Vâlâya bırakılmıştır (Erdem, 2018: 98).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, daha öncekilere kıyasla yoğun bir muhacir göçüne neden olmuştur. Bu sebepten mevcut problemi etkili bir şekilde çözmek için 1878’de İdare-i Umumiyye-i Muhacirin Komisyonu kurulmuştur. Ancak bu komisyon da, tıpkı diğerleri gibi muhacir işlerinin azalması sebebiyle 1894’te lağvedilmiştir. Gelecek olan az sayıdaki muhacirlerle ilgilenmek üzere de Dâhiliye Nezareti görevlendirilmiştir (Kocacık, 1980: 159-161).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin büyük bir mağlubiyet alması, Yunanistan’ı Girit ve Teselya’da bazı kazanımlar elde etmek için harekete geçirmiş ve 1897’de Osmanlı Devleti ile Yunanistan karşı karşıya gelmiştir. Yunanistan bu savaşta yenilmiş olsa da, Avrupalı devletlerin baskısı neticesinde Girit özerkliğini kazanmıştır. Girit Müslümanlarının mallarına uygun olmayan bir biçimde el konulması ve malların ucuz yolla satılmaya zorlanması, buradaki Müslümanların Osmanlı Devleti’ne göç etmesine neden olmuştur. Bu sebepten padişahın başkanlığı altında Muhacirin Komisyon-ı Âlisi adında kısa ömürlü bir komisyon kurulmuştur (Kocacık, 1980: 161; Erdem, 2018: 130-131).

Bir diğer önemli komisyon, 29 Eylül 1911’de başlayan Trablusgarp Savaşı neticesinde kurulmuştur. Balkanlarda savaş tehlikesinin doğması üzerine kısa sürede neticelendirilen savaş, Trablusgarp ve Bingazi’nin kaybedilmesi ve Oniki Ada’nın da geçici olarak İtalya’ya bırakılması ile sonuçlanmıştı. Bu sebepten Trablusgarp, Bingazi, Adalar ve Derne’den başlayan ve artarak devam eden göç hareketini kontrol edebilmek için Trablusgarp ve Bingazi Mültecilerine Mahsus Komisyon kurulmuştur. Şehremâneti bünyesinde kurulan bu komisyon, çalışmalarını hazırladığı özel bir program çerçevesinde gerçekleştirmiştir. Komisyonun faaliyetlerine 18 Şubat 1913’te son verilmiştir (Erdem, 2018: 154-155, 162; Bilecen, 2004: 247).

Balkan Savaşları ise muhacir işlerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Hükümet, iskân siyasetinde aşiretleri de dikkate alarak Dâhiliye Nezaretine bağlı İskân-ı Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetini teşkil etmiştir. İlk kuruluşunda bir müdürlük olan bu kurum, I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle genişleyerek bir genel müdürlüğe çevrilmiştir. Müdüriyetin iki ana görevi bulunmaktaydı. Bunlardan ilki aşiretlerle ilgilidir. Buna göre kurum, aşiretlerin ihtiyaç ve adetlerini araştırmak, durumlarını tetkik etmek, yerleşik düzene geçmelerine yardımcı olmak ile sorumluydu. İkincisi ise muhacirlerin sevk, iskân ve iaşelerini sağlamaktı. Bu genel müdürlüğe bağlı vilâyetlerde de teşkilatlanmaya gidilmiş ve birer İskân-ı Muhacirin Memurluğu kurularak merkez İstanbul olmuştur (Erdem, 2018: 166-168; Ağanoglu, 2021: 153).

Bunların yanı sıra Balkan Savaşları sırasında İstanbul’daki muhacirlerle ilgilenen Şehremâneti ve onun bünyesinde kurulan Muhacir Komisyonlarına da değinmek gerekmektedir. Muhacirlerin şehre girdikten sonra nerelere gönderilecekleri ile ilgilenen kurum, Sirkeci’de bulunan Sevkiyat-ı Muhacirin Komisyonu idi.

Muhacirler, Şehremânetinin daha önceden belirlediği yerlere komisyon tarafından sevk ediliyorlardı. Muhacirin Komisyonu ise Şehremânetinin başkanlığı altında belli aralıklarla toplantılar düzenleyerek muhacirlerin iskân ve iâşe işleri ile meşgul oluyordu (Bilecen, 2004: 203). Ancak göçün artarak devam etmesi ve bu sebepten muhacir işlerinin de giderek artması üzerine komisyon, tek başına bu kargaşa ile baş edememiştir. Bu sebepten Şehremâneti; Birinci⁵, İkinci⁶, Üçüncü⁷ ve Dördüncü⁸ Dâire-i Belediyelerde dört yeni Muhacirin Komisyonu teşkil etmiştir (Renin, 18 Teşrin-i Evvel 1328: 4).

İstanbul'daki muhacir işleri, belli bir düzene göre yürütülmüştür. "Muhacirinin İskân ve İâşe ve Sevklerine Dair Talimatnamedir" başlığı altında sıralanan hususlar, İstanbul'daki muhacir işlerini belli bir nizama sokmayı amaçlamıştır. Söz konusu talimatname, daha önce bahsedilen İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi'nden önce yani savaşın başlamasından üç ay kadar sonra yayımlanmıştır. Talimatnamenin esasları aşağıdaki gibidir:

- 1- Edirne, Kırkkilise ile İstanbul arasındaki yerlerden İstanbul'a gelen muhacirlerden, vaktiyle ailesi Anadolu'ya sevk edildiği belirlenen ve bu sebepten kendi arzusuyla gitmek isteyen kimsesiz kadın ve çocuklar dışında kimse taşraya sevk edilmeyeceklerdi.
- 2- Edirne sınırının ötesinden gelen muhacirlerden, taşraya gitmek isteyen olursa bunlar; Çanakkale, İzmit, Karesi Sancakları, Hüdavendigâr Vilâyeti ve Düzce'den başka yerlere sevk olunabileceklerdi.
- 3- İstanbul'a yakın yerlerden şehre gelmiş olan ve memleketlerine dönmelerinde mahzur görülmeyenler, derhal yerlerine iade edilerek orada iâşe olunacaktı. Bu tedbir, düşman işgali altında olmayan yerlerden gelenlere yönelik idi.
- 4- Belediye sınırları içerisinde bulunan muhacirler, komisyonca inşa edilecek barakalara sevk edilerek buralara topluca iskân edileceklerdi.
- 5- İskân edilecek muhacirlerin hüviyetleri dikkate alınarak asker, memur ve eşraf aileleri bir tarafa, kimsesizler ve yanında bir erkek bulunmayan kadınlar başka bir tarafa iskân edileceklerdi.
- 6- Hususi evlerde ya da başka bir yerde bulunan ve belediye tarafından iâşe edilen muhacirler, kendileri için hazırlanacak olan yerlerde ikamet edeceklerdi. Muhacirlerin buralara sevkleri için araba kirası ve diğer masraflar muhacir tahsisatından karşılanacaktı.
- 7- Kendileri için hazırlanmış olan barakalara gitmek istemeyen muhacirler, komisyonca iâşe edilmeyecekti.
- 8- Muhacirler, buldukları yerlerden başka bir yere gitmek istediklerinde belediyeye başvuracaklar ve izin aldıkları takdirde gidebileceklerdi.
- 9- İstanbul'un yerli halkından olan memur ve asker aileleri ne suretle olursa olsun iâşe edilmeyeceklerdi.
- 10- Muhacir iskânından sonra her ailenin iki hayvanı komisyon tarafından iâşe edilecekti. Zanaatlarını icra etmek isteyen muhacirlerin arabalarına belediyelerce numara verilecek ve daha sonra arabacılık yapacak şahıs ile hayvanlarının iâşesi kesilecekti.
- 11- Dinç ve sıhhati yerinde olan, yaşı yirmiden fazla ve elliden az olan erkeklere belediyece iş teklif edilecekti. Ancak teklif kabul edilmez ise bu kişiler iâşe edilmeyecekti.
- 12- On iki yaşından az olan muhacirler küçük ve on iki yaşından fazla olan muhacirler büyük kabul edilerek büyüklere bir kıyye⁹, küçüklere de yarım kıyye eklemek verilecek ya da bunun bedeli kendilerine teslim edilecekti (Tanzimat, 3 Kânun-u Sâni 1328: 4).

Osmanlı Devleti, muhacirlerin bütün işleriyle ilgilenen şekilde kurumlarını örgütlemiş ve maddi olarak büyük yüklerin altına girmiştir. Ancak devletin yükünü bir nebze de olsa hafifleten ve muhacirler ile ilgilenen cemiyetler de vardı. Bunlardan ilki ve en önemlisi Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetidir. Cemiyet, savaşın başında muhacir işlerinde kullanılmak üzere belli bir tahsisat ayırmıştır. Ancak göçün her geçen gün artarak devam etmesi ve muhacirlerin içinde buldukları sefalet, cemiyetin faaliyet alanını genişletmesine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda atılan en önemli adımlardan biri muhacirlere yevmiye bağlanmasıdır (İkdam, 1 Mart 1329: 4; Tasvir-i Efkâr, 1 Mart 1329: 3). Örneğin Cerrah Paşa, Davut Paşa, Canbaziye, Şeyh'ül-Harem, Çavuşzade, Sultan, Bekir Paşa, Hobyar, Sultan Ahmet ve diğer bazı camilerde iskân edilen muhacirlere düzenli olarak yevmiye dağıtılmıştır (İkdam, 2 Kânun-u Sâni 1328: 4; Sabah, 31 Kânun-u Evvel 1328: 3, Sezer-Metin, 2016: 41-42). Cemiyet, halk tarafından muhacirler menfaatine yapılan yardımların ihtiyaç sahiplerine ulaşması noktasında aracılık da yapmıştır. Söz konusu yardımlarda, muhacirleri kış mevsiminin olumsuz etkisinden korumak ve kılık kıyafeti olmayan insanları giydirmek amaçlanmıştır. Örneğin 3 Nisan 1913 tarihinde 500 adet mintan, 600 adet pamuklu ceket, 250 kadın donu, 500 adet fanila, 20 battaniye, 330 kolsuz hırka, 310

⁵ Beyazıt Belediyesi.

⁶ Fatih Belediyesi.

⁷ Cerrahpaşa Belediyesi.

⁸ Beşiktaş Belediyesi.

⁹ 1 kıyye 1.282 kg'dır.

pamuklu yelek, 100 çift merkub¹⁰, 1.000 çift çorap ve 14 çift kalçın¹¹ dağıtılmak üzere hazırlanmıştır (KA, 287/89). Cemiyetin bu tür yardımları savaş süresince devam etmiştir.

Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti de, savaş süresince tıpkı Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti gibi muhacirler menfaatine çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Cemiyet, İstanbul'a gelen muhacirlere dağıtılmak üzere; lüzumu miktarında battaniye, elbise ve açıkta kalan muhacirlere muşamba dağıtılması için çeşitli zamanlarda Şehremâneti bünyesindeki Muhacirin Komisyonuna yardımda bulunmuştur. (Sabah, 6 Kânun-u Evvel 1328: 3; Teşrih, 23 Teşrin-i Sâni 1328: 4; İkdâm, 25 Teşrin-i Sâni 1328: 4; İkdâm, 13 Mart 1329: 5).

Muhacirlere yardım etme noktasında hükümete destek olan bir başka cemiyet Rumeli Muhacirin-i İslâmiye Cemiyetidir. "İane Biletleri" adı altında muhacirler menfaatine bir yardım kampanyası başlatmıştır. Cemiyet, gazeteler vasıtasıyla İstanbul halkına etkili bir şekilde seslenerek muhacirlere yardım toplamıştır (İkdâm, 1 Teşrin-i Sâni 1328: 4).

6. İstanbul'daki Balkan Muhacirlerine Genel Bakış

Savaş ile birlikte muhacirlerin Balkanlar'ı boşaltmaya başlaması, ileri çeşitli sorunlara neden olabilecek bir potansiyel yaratmıştı. Çünkü hem Balkanlar'da Müslüman unsur azalmakta hem de bu nüfus kalabalık olan İstanbul'a giriş yapmaktaydı. Bu sebepten hükümet, Balkanlar'dan gerçekleşen göçlerin teşvik edilmesinden yana değildi (BOA, BEO. 4165/312314). Ancak göçler özendirilmek istenmese de engellenememiştir. Bu durum, muhacirlerin süreç içerisinde başka vilâyetlere kalıcı iskân için gönderilmesine neden olmuştur. Yani hükümet, İstanbul'da kalıcı iskân politikası uygulamak istememiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri İstanbul'un kalabalık nüfusu idi. Nedim İpek, Balkan Savaşları döneminde İstanbul'un nüfusunun rahatlıkla 900.000'i aştığını belirtmiştir (İpek, 2015: 529). Donald Quataert ise hazırlamış olduğu iki ayrı tabloda, 1912 yılında nüfusun 1.125.000 olduğunu ve 1913'te ise 1.160.000'a ulaştığını ifade etmiştir (Quataert, 2006: 905-906). İstanbul Belediyesi İhsaiyyat Mecmuası da bu rakamlara yakın bir veri zikretmiştir. Derginin verdiği bilgilere göre 1912 yılında şehir nüfusu rahatlıkla 1.000.000'u aşmış ve 1913'te ise bu rakam 855.515'e gerilemiştir (İstanbul Belediyesi İhsaiyyat Mecmuası, 1328: 42; İstanbul Belediyesi İhsaiyyat Mecmuası, 1329: 53). İstanbul'un savaş sırasındaki nüfusu hakkında ortak bir veri olmasa da, anlaşıldığı kadarıyla şehir oldukça kalabalıktır. Bu sebepten hem İstanbul'un yerli halkını hem de muhacirleri aynı zamanda iâşe etme problemi gündeme gelmiştir.

Şehrin bu vaziyeti, salgın hastalıkların yayılması için de müsait bir ortam yaratmıştır. Doktor Abdulkadir Noyan'ın ifadelere göre Çatalca ve Hadımköy'de askerler tarafından tüketilen pis suların kaynaklı kolera salgını başlamıştır (Noyan, 2019: 8-9). Nitekim muhacirlerin şehre giriş yapmaları, bu hastalığı İstanbul'a taşımıştır. İstanbul basınında tespit edilebilen ilk vaka, 29 Teşrin-i Evvel 1328 günü açıklanmıştır. Habere göre muhacirlerden bazıları koleraya yakalanmış ve bunlardan yirmi dört kişi tecrit edilerek tedavi altına alınmıştır (İkdâm, 29 Teşrin-i Evvel 1328: 4; Alemdar, 29 Teşrin-i Evvel 1328: 3). Böyle bir ortamda muhacirler, yeteri oranda sevk edilemediklerinden hayvanlarıyla birlikte sokakta kalmışlardır. Koleranın yayılmasına davetiye çıkaran bu durumun önüne geçmek için vapurlarla sevk edebilecek miktarda muhacirin şehre sokulması kararı alınmıştır. Yani bir nevi kota uygulaması hayata geçirilmiştir (BOA, BEO. 411-308307).

Şehremâneti koleranın sirayetini önlemek için gereken sıhhi tedbirleri almıştır. Terkos su şirketinin günde iki defa sokakları yıkamasını sağlamış, koleranın nasıl yayıldığı ve nasıl önenebileceği konusunda İstanbul halkını bilgilendirmiş ve diğer belediyeleri bu süreçte yayımladığı tamimler ile yönlendirmiştir. Ancak bütün tedbirlere rağmen hastalık, hem İstanbul ahalisi hem de muhacirler arasında hızla yayılmaya devam etmiştir. Bu sebepten muhacirlerin İstanbul'a sokulmadan Ayastefanos ve Makriköy'de bekletilmeleri kararı alınmışsa da muhacirlerin şehre girmelerine engel olunamamıştır (Halaçoğlu, 1995: 101). Nitekim kolera, İstanbul'u adeta kırıp geçirmiştir. Bu sebepten muhacirlerin İstanbul'da bekletilmeden Anadolu'ya sevk edilmeleri zaruriyeti doğmuştur (BOA, BEO. 4109/308146, lef. 3).

Hükümet, muhacirlerin sağlık sorunları ile yakından alâkadar olmuştur. Muhacirlerin rutin kontrolleri Şehremânetinin görevlendirdiği doktorlar tarafından yapılmaktaydı. Doktorlar, durumu ağır olmayan hasta muhacirleri ayakta tedavi ederken; durumu ağır olanları da hastanelere sevk etmişlerdir. Muhacirlerin sıhhatlerinin yerinde olması için iskân edildikleri yerlerin temizliği meselesi de oldukça elzemdi. Bu sebepten Şehremâneti, özellikle toplu iskân alanlarında temizliğin sağlanması için gerekli memurları tayin etmiştir (Halaçoğlu, 1995: 95).

¹⁰ Mest ve çetik üzerine giyilen sarı meşinden mamul kundura. Şemseddin Sami, Kâmus-ı Türkî, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317, 1327.

¹¹ Çizme içilen giyilen ve kalçaya kadar uzanan bir çeşit çorap. Şemseddin Sami, 1034.

Kolera salgını yalnızca sosyal hayatı olumsuz yönde etkilememiş aynı zamanda iktisadi bazı olumsuz sonuçları da beraberinde getirmiştir. Zira hastalığın tespit edildiği yerler karantina altına alındığından ticaretin ve yolcu taşımacılığının sekteye uğramasına neden olmuştur. Örneğin Mısır Sıhhiye Meclisi, İstanbul'dan Mısır limanlarına gelen bütün gemilere istinasız bir şekilde karantina uygulayacağını duyurmuştur (İkdam, 6 Teşrin-i Sani 1328: 5). Diğer taraftan bu gibi olumsuz sonuçlar, İstanbul halkında muhacirlere karşı olumsuz bir tavrın gelişmesinde etkili olmuştur.

Balkan Savaşlarının başladığı günlerde İstanbul'da henüz bir tedirginliğin yaşanmadığını belirten bazı hatıratlar, günlük hayatın olağan bir şekilde aktığını ve kamuoyunda bir savaş algısının oluşmadığını belirtmişlerdir. Ancak devam eden günlerde savaş günlük hayatın merkezine taşınmış durumdaydı. Şehrin cadde ve sokakları çok kısa bir sürede kalabalık muhacir kabileleri ile dolup taşmıştı. Söz konusu bu görüntü, dönemin fotoğraflarına da yansıyan bir sefaleti gözler önüne sermekteydi. Bu sebepten muhacirlerin iskân meselesinin bir an evvel çözüme kavuşturulması elzemdi. Savaşın başında muhacir iskânı için kiralanan bazı hususi evler, muhacir sayısının artmasından dolayı kalıcı bir çözüm getirmemiştir. Dolayısıyla şehremaneti, muhacirlerin topluca iskân edilebilecekleri uygun yerleri belirleyerek sorunu hızlı bir şekilde çözmeye çalışmıştır. Bu noktada cami ve barakaların ön plâna çıktığı görülmektedir.

7. Camiler

Sokakta kalan muhacirlerin biran evvel korunaklı yerlerde iskân edilmeleri gerekmektedir. Muhacir sayısının fazla olması, hükümeti zor duruma düşürmüş ve bu sebepten Şehremanetinin muhacirleri camilere yerleştirmekten başka çaresi kalmamıştır (Tanin, 15 Teşrin-i Evvel 1328: 3). Bu doğrultuda Muhacirin Komisyonu, bütün belediyelerden iskâna müsait yerlerin detaylı bilgisini talep etmiştir (Yeni Gazete, 24 Teşrin-i Evvel 1328: 3). Bu konuda öncelikli olarak selâtin camiler tercih edilmiştir. Geniş alanlara sahip olan bu camiler, sayıca daha fazla muhacir iskân edebilecek kapasiteye sahipti. Ancak kapalı mekânlardaki böylesi bir izdiham, ciddi problemleri de gündeme getirmiştir. Zira kolera ve çiçek gibi çeşitli bulaşıcı hastalıkların muhacirler arasında yayılma ihtimali vardı ve nihayet kolera, muhacirler arasında yayılarak İstanbul'da zorlu zamanların yaşanmasına neden olmuştu. Koleranın hüküm sürdüğü böyle bir zamanda camilerin temizliği konusu en önemli meseleydi. Ancak İstanbul basınında çıkan haberler, bunun tam aksinin yaşandığını göstermektedir. Örneğin Hikmet gazetesindeki bir habere göre Şehzade Camii'nde yetersiz havalandırılmadan kaynaklı kötü kokular oluşmaya başlamıştı (Hikmet, 16 Teşrin-i Evvel 1328. 3-4).

Söz konusu duruma örnek teşkil edebilecek bir başka iskân mahalli, Aksaray Camcular Camii'dir. Buradaki muhacirlerin iâşeleri eksiksiz bir şekilde temin edilmiş ise de, cami hijyenden oldukça uzaktı. Mahmudiye Merkez Rüştüye Müdürü Bekir Sıtkı Bey'in gündeme getirdiği bu durum, Alemdar gazetesinin sütunlarına taşınmıştır. Bekir Sıtkı Bey'in gazeteye gönderdiği mektuptaki bilgilere göre cami tuvaletleri tıkanmış ve ağır bir koku bütün camiye sarmıştır. Belirtilene göre burada bulunan muhacirlere düzenli sağlık hizmeti de sunulmamaktaydı. Bu sebepten Bekir Sıtkı Bey, bir tavsiyede bulunarak memurların yetersizliği durumunda civar eczanelerde çalışan doktorların bu kontrolleri yapabileceklerini ifade etmiştir (Alemdar, 28 Teşrin-i Evvel 1328: 4).

Ciddi bir kalabalığı barındıran camilerin bu şekilde temizlikten uzak olması ve basının hemen her gün bu konuyu dile getirmesi Şehremanetini harekete geçirmiştir. Bu konuda belediyeleri uyaran Şehremaneti, salgın bir hastalığa katıyen meydan verilmemesi gerektiğinin altını çizmiştir. Salgın hastalıkların ortaya çıkması ve yayılmasının başlıca sebeplerinin kalabalık, temizliğe dikkat edilmemesi ve kötü beslenme olmasından dolayı sağlık görevlilerinin hazırlayacağı raporların dikkate alınarak uygulanması istenmiştir. Bu raporlar doğrultusunda uygun görülen bazı camilerdeki izdihamın azaltılması, camilere memur tayin edilerek gereken kontrollerin yaptırılması ve beslenme konusuna dikkat edilmesi Şehremanetinin tavsiyeleri arasında bulunmaktadır (İkdam, 17 Teşrin-i Evvel 1328: 2; Renin, 24 Teşrin-i Evvel 1328: 3; Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1328: 4).

Camilere yerleştirilen muhacirlerin genel durumları hakkında gözlemlerini aktaran Fatih Kerimi (2001: 128), umumi bir felaketin portresini çizer. Kerimi, önce Şehzâde Camii'nde iskân edilen muhacirlere dair bilgileri aktarır. Buna göre caminin avlusu kullanılamaz hale gelen muhacir arabaları ile doludur. Burada bulunan insanlar iki büklüm ve yarı çıplak bir hâlde sefalet içindedirler. Üstelik muhacirlerin bir kısmı da hastadır. Sultan Ahmet Camii'nde de durum farklı değildir. Zira caminin halılarının kaldırılmış olmasından dolayı yüzlerce insan taşların üzerinde uyumaya mecbur kalmıştır. Çocuklar ise yalın bir vaziyettedir (Kerimi, 2001: 46).

Sultan Ahmet Camii'ne iskân edilen muhacirlerin iâşesini üstlenen Hilâl-i Ahmer Cemiyeti de, Fatih Kerimi'nin gözlemlerine benzer bilgileri rapor etmiştir. Öncelikle camide bulunan muhacir sayısı ciddi rakamlara ulaşmıştır. Bu sayıyı 700 civarı olarak veren cemiyet, cami camlarının kırık olduğu bilgisini de kaydetmiştir (KA, 72/45). Sultan Ahmet Camii, selâtin camilerden biri olduğu için muhacir sayısı bu rakamlara

ulaşmıştı. Ancak burada daha fazla muhacirin iskân edilemeyeceği ortadaydı. Buna rağmen Sultan Ahmet Camii'ne sürekli olarak muhacir gönderiliyor olması, Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin Şehremânetini uyarmasına neden olmuştur. Cemiyet muhacir sayısının bir hayli fazla olduğunu belirterek, daha fazla muhacirin buraya gönderilmemesini Şehremânetinden istemişse de bu istek ciddiye alınmamıştır. Zira cemiyetin verdiği bilgilere bakılırsa, bu ikaz yazısından sonra bile muhacir gönderilmeye devam edilmiştir. Bunun üzerine cemiyet, yeni gelen muhacirlerin başka yerlere gönderilmesini, aksi takdirde bu insanların iâşe bile edilemeyeceklerinden ötürü sefalete düşeceklerini ikinci bir defa Şehremânetine bildirmiştir (KA, 72/64; KA, 72/41).

Yaşanan sorunların çözümü noktasında gayret gösteren yetkililerin de var olduğunu belirtmek gerekir. Muhacirlerin iskân edildikleri bazı camilerde, gereken bütün ihtiyaçlar eksiksiz bir şekilde karşılanmış ve muhacirlerin savaş sürecinde yaşadıkları sorunlar memnuniyete çevrilmiştir. Örneğin Cerrah Paşa, Canbaziye, Hobyar, Şeyh'ül-Harem, Çavuşzâde, Davut Paşa, Bekir Paşa ve Sultan Camilerinde bulunan Balkan muhacirleri, Âlem gazetesine gönderdikleri mektupta böyle bir durumdan bahsetmekteydiler. Mektup, Muhacirin Komisyonu üyelerinden Cerrahpaşa Camii Hatibi Kemalettin Efendi'ye şükranlarını sunan muhacirler tarafından yazılmıştı. Mektuptaki bilgilere göre Kemalettin Efendi, söz konusu camilerde bulunan muhacirlerin iâşelerinin ve konforlarının sağlanması için çaba sarf etmiş, Davut Paşa ve Cerrah Paşa camilerinde bulunan muhacir çocuklarının eğitimi için elinden geleni yapmıştı. Bu sebepten muhacirler mektupta kendisinden övgüyle bahsetmiştir (Âlem, 19 Kânun-u Evvel 1328: 4).

Camilerin tek seferde, neredeyse bir muhacir kafilesini iskân edebilecek kapasitede bulunması buraları iskân için elverişli yerler hâline getirmişti. Ancak bu uygulama, bazı problemlere de neden olmuştur. Zira temizliğe dikkat edilmemesi bulaşıcı bir hastalığın muhacirler arasında yayılma ihtimalini artırmakta iken, mevcut izdiham ve bir arada yaşam mecburiyeti insanların psikolojilerine olumsuz yönde etki edebilme kabiliyetine sahipti. Ancak yine de böylesi bir kitlenin hepsinin hususi evlerde iskân ettirilme şansı olmadığından, söz konusu olumsuzluklar göze alınmak zorunda kalmıştır (İlçin, 2021: 129-130).

8. Ücret Karşılığında İkamet Edilen Yerler

Balkan Savaşlarının başladığı sırada muhacirlerin hızlı bir şekilde iskân edilmelerinde oldukça faydası görülen camiler, göç eden insan sayısı azalana kadar kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, savaşın henüz başında bazı hususi evlerin kiralanarak muhacir iskânında kullanıldığı görülmektedir. Bilhassa asker ailelerinin faydalandığı bu usul, sosyal yardım kuruluşlarının desteğiyle de bir süre devam etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla ekim ayının başında Haşim Paşa Konağı ile 15 ayrı ev kiralanarak muhacir ve asker ailelerinin hizmetine sunulmuştur (İkdâm, 1 Teşrin-i Evvel 1328: 2).

Ev kiralama uygulaması ile ilgili detaylı veriler olmasa da, İstanbul basınında çıkan bazı ilanlar fikir sahibi olunmasına yardımcı olmaktadır. Buna göre söz konusu meskenler, ihaleye çıkarılmıştır. Vatandaşların basın vasıtasıyla bilgilendirildiği bu ihalelere yapılan başvuruları, Şehremâneti bünyesinde bulunan Muhacirin Komisyonu değerlendirmiştir. Örneğin ilanların birinde, Sultan Ahmet ve civarında muhacir iskânı için ev kiralanacağı ve ilgilenenlerin Muhacirin Komisyonuna başvurmaları gerektiği belirtilmiştir (Tasvir-i Efkâr, 19 Şubat 1328: 4; İkdâm, 19 Şubat 1328: 5).

Ev kiralama usulü, şüphesiz muhacir iskânı konusunda en iyi yaklaşımlardan biriydi. Zira muhacirler, camilerde yaşanan izdihamdan uzak bir şekilde hem daha sıhhatli hem de daha konforlu bir ortamda yaşayabileceklerdi. Ancak devlet hazinesinin büyük bir yükün altında olmasından dolayı bu külfetli usul devam ettirilememiştir. Bu sebepten Mayıs 1913 itibarıyla, ev kiralama usulü terk edilmiştir. Mevcut kiralanmış evlerde bulunan muhacirlerin durumlarıyla ilgili iki ayrı seçeneğin uygulanacağı duyurulmuştur. Seçeneklerden ilkinde; kiralanacak evler boşaltılacak ve muhacirler camilere yerleştirilecekti. İkincisinde ise eğer mülk sahibi muhacirlerin tahliyesini istemez ve bu doğrultuda hükümetten aldığı ev kirasını muhacirler menfaatine bağışlamak için bir sözleşme imzalarsa, muhacirler bu evlerde ücretsiz olarak ikamet etmeye devam edebileceklerdi (İkdâm, 14 Mayıs 1329: 4).

İnsan yaşamı için daha doğru bir yaklaşım olan bu usulün uygulanmasında, hükümete yardımcı olan bazı kuruluşların da var olduğu görülmektedir. Bunlardan en önemlisi şüphesiz Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetidir. Cemiyet, Balkan Savaşları süresince hem savaş meydanlarında hizmet vermiş hem de muhacir işlerinde oldukça fayda göstermiştir. Cemiyet, hangi mevkilerde kiralık ev aradığını basın yoluyla İstanbul halkına ilan etmiştir. Söz konusu ilanlarda, muhacir iskânı için geniş evler ya da konaklar kiralanacağı ve mülklerini kiralamak isteyenlerin cemiyet merkezine müracaat etmeleri istenmiştir (Tasvir-i Efkâr, 13 Şubat 1328: 5). Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin muhacir iskânı için kiraladığı bazı evlerin bilgisi aşağıdaki gibidir:

Fatih semti Kumrulu Mescit Mahallesi Yeşil Tulumba Sokak'ta 19 numaralı bina (KA, 11/14), Yerebatan Mahallesi'nde Şevket Bey'in evi, Şeyh Mahmut Resmi Mahallesi'nde Çerkes Hüseyin Bey'in evi, Şeyh Mahmut Resmi Mahallesi'nde Süleyman Efendi'nin evi, Ayasofya'da Rüştîye Mektebi öğretmenlerinden Şükrü Efendi'nin evi, Hafız Paşa Caddesi'nde Hacı Şerife Hanım'ın evi muhacir iskânı için kiralanmıştır (KA,

12/154.1). Tespit edilen bu örnekler, cemiyetin üstün gayretleri sonucunda birçok muhacirin dışarıda kalmaktan kurtulduğunu gösterir niteliktedir.

Ev kiralama işinde yararlılık gösteren bir başka cemiyet Osmanlı Fukaraperver Cemiyetidir. Cemiyet, sokakta kalan muhacir sayısının fazla olması sebebiyle bu alanda faaliyet göstermiş ve sorunun çözümüne katkıda bulunmuştur. Cemiyetin kiraladığı ev sayısı Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyetine göre kısıtlı olsa da, savaş sırasında yaşanan bu probleme nefes olması açısından oldukça önemlidir. Cemiyetin kısıtlı ilanlarından anlaşıldığı kadarıyla genellikle Topkapı ve Yenibahçe civarında ev aranmıştır (İkdam 1 Kânun-u Evvel 1328: 5).

Muhacirlerin ücret karşılığında barınabildikleri başka yerler de bulunmaktaydı. Cebinde biraz parası olan ve barınabilecek bir yer bulamayan bazı muhacirler, otel ve hanlarda oda kiralamışlardır. Daha uygun bir yer bulana kadar bir müddet buralarda kalanlar, maalesef bazı fırsatçılar tarafından sömürülmüşlerdir. Alemdar gazetesinin sütunlarına taşıdığı bu konu, muhacirlerin yüksek ücretler ödeyerek pis odalarda yaşadıklarını gözler önüne sermekteydi. Gazete, han ve otel sahiplerinin muhacirleri adeta “soyup soğana” çevirdiğini belirterek, bu mekânların sahipleri için simsarlık yapan kişileri de sert bir dille eleştirmiştir. Haberin devamında odalar hakkında detaylı bilgiler veren gazete, odalardaki döşemelerin kirden simsiyah olduğunu ve buralarda bir insanın asla yaşayamayacağını belirtmiştir (Alemdar, 2 Teşrin-i Evvel 1328: 4). Bu insanlar, Balkan Devletlerinin mezaliminden kaçarak sefalet içinde İstanbul'a gelmişlerdi. İşte tam da bu sebepten onların muhtaç durumlarından faydalanılması kabul edilemezdi. Bu tür insanlar İstanbul toplumunda sayıca az olsalar da varlıklarıyla tarih sayfalarında yerlerini almışlardır.

9. Barakalar

Muhacirlerin iskân mahallerinde yaşadıkları sorunlar, elbette hükümeti kalıcı çözümler aramaya sevk etmiştir. Üstelik kış mevsiminin iyice yaklaşmış olması da, artık muhacirlerin daha sistemli bir şekilde iskân edilmelerini mecburi kılmıştır. Bu sebepten, savaşın ilerleyen günlerinde İstanbul basınında muhacirler için barakalar tesis edileceğine dair haberler çıkmaya başlamıştı.

Buna göre Şehremâneti, barakaların inşası için gereken yetkiyi Şehremâneti Meclisi üyelerinden Rıza Nuri ve Şehremâneti Fenniye Heyeti üyelerinden İrfan Beylere vermiştir (İkdam, 19 Teşrin-i Sâni 1328: 3). Kalabalık muhacir gruplarını barındıracak olan bu barakalar, hükümete maliyet açısından büyük bir yük getirecekti. Bu sebepten, masrafların karşılanması noktasında zaman zaman vatandaşların da yardımına ihtiyaç duyulmuştur. Bu doğrultuda Şehremâneti, çeşitli ihtiyaçların karşılanması için gazetelerde ilanlar yayınlamıştır. Örneğin İkdam gazetesinde çıkan bir ilanda, barakaların pencereleri için kullanılacak 200 adet çerçeveyi üretebilecek bir hayırsever aranırken; başka bir ilanda da bu çerçevelere takılacak olan camların masraflarını üstlenecek bir yardımsever vatandaş aranmaktaydı. Yardım edebilecek durumda olanların, Muhacirin Komisyonuna başvurmaları gerekmekteydi (İkdam, 25 Teşrin-i Sâni 1328: 6; Sabah, 1 Kânun-u Evvel 1328: 4).

Ayastefanos ve Yedikule Ermeni Hastanesi civarında inşa edilecek olan 10 baraka, 8-10 bin kişinin iskân edilebileceği kapasitede olacaktı (Teşrih, 21 Teşrin-i Sâni 1328: 3; Tasvir-i Efkâr 23 Teşrin-i Sâni 1328: 3; Tasvir-i Efkâr, 26 Teşrin-i Sâni 1328: 2). Bir an evvel yapımına başlanan barakalardan ilk 4'ü, çok hızlı bir şekilde bitirilmiş ve hiç bekletilmeden söz konusu mevkie sevk edilmiştir. Bu 4 baraka, toplamda 3.000 muhacirin iskân olunacağı bir kapasiteye sahipti. Geri kalan 6 baraka ise aralık ayının başında bitirilmiştir. Barakalar, dörtkenar üzerine sıralanmış bir şekilde ve ortaya geniş bir alan bırakılarak inşa edilmiştir (Tasvir-i Efkâr, 29 Teşrin-i Sâni 1328: 3; Tasvir-i Efkâr, 7 Kânun-u Evvel 1328: 4).

Hazırlanan barakalarda muhacirlerin ne kadar süre yaşayacakları kesin olarak bilinmediğinden, muhacirlerin iskân edilecekleri yer bir mahalle esası üzerine kurulacaktı. Bu doğrultuda barakaların bulunduğu mevkie bir cami, bir hastane, içme suyunu karşılayabilecek kapasitede su kuyusu ve muhacirlerin iâşesi ile meşgul olacak olan memurların ikamet edebilecekleri bir kulübe inşa edilecek ve cami için bir imam ile yönetim için de muhacirler arasından seçilmiş olan bir muhtar tayin edilecekti. Kurulacak olan hastanenin haricinde Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti de, barakaların yapıldığı belediye sınırları içindeki bölgeye bir hastane kuracaktı. Böylece cemiyet, muhacirlerin sağlık sorunlarının çözümü için katkıda bulunacaktır (Tasvir-i Efkâr, 7 Kânun-u Evvel 1328: 4; Tasvir-i Efkâr, 26 Teşrin-i Sâni 1328: 2; Ayışığı, 2018: 171).

Muhacirlerin daha konforlu bir şekilde yaşamlarını devam ettirmeleri için yapılan bu barakalara, ilk etapta az sayıda muhacir iskân edilmişti. Yani 10 barakaya 4.000 kişi yerleştirilmişti (Yeni Gazete, 10 Kânun-u Evvel 1328: 3). Sayının bu kadar az olması ilk bakışta şaşırtıcıdır. Ancak muhacirler, barakalarda yaşamak istememekteydiler. Kadın ve erkeklerin bir arada iskân ettirilmelerinden dolayı böyle bir yaklaşımın sergilendiği anlaşılmaktadır. Ancak Tanzimat gazetesi, bir arada kalınan bölümler olduğu gibi, kadın ve erkeklerin ayrı ayrı kaldıkları bölümlerin de bulunduğunu belirtmiştir. Yapılan masrafların ve gösterilen bütün çabaların boşa gitmesi söz konusuydu. Bu sebepten Muhacirin Komisyonu, barakalarda kalmak istemeyerek hususi evlerde kalmak için ısrar edenlerin komisyonca iâşe edilmeyeceklerini ilan etmiştir (Tanzimat, 7 Kânun-

u Evvel 1328: 4). Komisyonun hayata geçirdiği bu zorlayıcı tedbir işe yaramış ve barakalar her geçen gün dolmaya başlamıştır.

10. Muhacir İskân Edilen Diğer Yerler

Şehremânetinin toplamda 10 baraka şeklinde inşa ettiği yeni muhacir iskân mahalleri, muhacirlerin daha iyi şartlarda yaşamlarını sürdürmelerine yardımcı olmuştur. Ancak savaş sırasında gelen bütün muhacirlerin buralarda barındırılması mümkün görünmüyordu. Zira 8-10 bin kişilik bir iskân kapasitesine sahip olan bu barakalar, şiddetli bir selin önüne çekilmiş küçük bir setten ibaretti. Bu sebepten, İstanbul basınından anlaşıldığı kadarıyla savaş sırasında atıl durumda bulunan askeri kışlalar da muhacir iskânı için kullanılmıştır. Malta Kışlası bunlardan biridir. Kışlaya yerleştirilen muhacirlere, Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti battaniye dağıtmış ve hasta olanlara da sağlık hizmeti sunmuştur (Tasvir-i Efkâr, 23 Teşrin-i Sâni 1328: 3; Tasvir-i Efkâr, 3 Teşrin-i Evvel 1328: 1-2).

Muhacirler, hemen her yerde olduğu gibi buralarda da bazı sıkıntılar yaşamışlardır. Zira Tophane’de bulunan Malta Kışlası’nın pencereleri ve kapısı kırık. Bu sebepten burada iskân edilen muhacirler, kış mevsiminin olumsuz şartlarına maruz kalmışlardır (BOA, BEO. 4132/309864). Bu gibi durumların muhacir iskânından önce mi yoksa sonra mı gerçekleştiği elbette önemlidir. Ancak bahsedilen bu örnekte pencerelerin ve kapının hangi şartlarda kırıldığı tespit edilememiştir.

Geçici iskân yerlerine verilebilecek başka bir örnek köşk ve saraylardır. İskân için oldukça elverişli olan bu yerler; ayrı odalara, bir bahçeye ve zaruri ihtiyaçları karşılayabilecek özel alanlara sahipti. Köşkler ve saraylar, iskân masrafları konusunda hazineye bir yük getirmediğinden tercih edilen meskenlerdir. Bu sebepten kullanılmayan köşk ve saraylar iskân için hazırlanmıştır. Örneğin daha önce Tunuslu Mahmut bin Ayad ailesine ait olan ve Çamlıca Caddesi’nde bulunan bir köşk ile Çoban Çeşme’de bulunan ve daha önce Adile Sultan’a ait olduğu bilinen bir saray muhacir iskânı için tahsis edilmiştir (BOA, BEO. 4122/309116; İkdâm, 2 Teşrin-i Evvel 1328: 2).

Budan başka hükümet, İstanbul halkına da başvurarak Boğaziçi’nde bulunan köşklere, sahiplerinin de müsaadelerini alarak muhacir iskânında kullanmak istemiştir. Alemdar gazetesinin yaptığı bu haber, İstanbul halkının ücret talep etmeden mülklerini devletin hizmetine sunabileceğini gösterir niteliktedir (Alemdar, 14 Teşrin-i Evvel 1328: 3). İstanbul basını da tıpkı hükümet gibi halkın yardım elini uzatmasını istemiş ve bu doğrultuda halka seslenmiştir. Tanin gazetesi, gazilere yardım ile ilgili bir yazısında muhacirlerin iskânı hususuna değinmiştir. Gazete, İstanbul halkının yalnız gazilere yardım etmekle mükellef olmadığını aynı zamanda muhacirleri de düşünmesi ve zemin katında da olsa evlerinde fazla bir odası bulunan herkesin, bu odalarda muhacir misafir etmesi gerektiğini ifade etmiştir (Tanin, 12 Teşrin-i Evvel 1328: 3).

İstanbul halkından talep edilen muhacirlerin misafir edilme meselesi, aslında muhacir akrabası olan İstanbullular tarafından karşılanmaktaydı. İstanbul’da akrabası bulunan insanlar, ilk etapta onların yanına sığınmıştır. Ancak yaşanan bazı olaylar, söz konusu bu misafirliklerden bazılarının kötü bitmesine neden olmuştur. Bu muhacirlerden biri olan Bahaeddin Demir Aydın, İstanbul’da ikamet eden kardeşi Abdullah Hulusi Bey’in evine 10 nüfusluk ailesiyle sığınmıştır. Kısa bir süreliğine, her ailede yaşanabilecek olan küçük sorunlardan başka bir sıkıntı yaşanmamıştır. Ancak bu misafirlik uzadıkça aile içinde ciddi huzursuzluklar baş göstermeye başlamıştır. Bahaeddin Bey’in aktardığına göre önce sofralarının tadı kaçmış sonra ise kavgalar ve gürültüler artan bir şekilde devam etmiştir. Bahaeddin Bey ve ailesi kardeşinin yanında iki yıl gibi bir süre yaşamış olsa da günlerin huzurlu geçtiği söylenemezdi. Yaşanan bu aile içi huzursuzluklar ve travmalar, zamanla artarak iki kardeşin arasını açacak seviyeye gelmiştir. Bahaeddin Bey, bu tartışmalardan birinde adeta içini dökerek şöyle demiştir:

“Akciğeri kara ettiniz. Şu halime tahammülüm kalmadı. Her gün gerek sözle ve gerek fiilen bin türlü işkencelere hedef oluyorum. Çocuklardan hangisi olursa olsun kabahat ettiğinde, layık oldukları cezayı vermeye defalarca müsaade etmişim. Bunu iştıyarak ve aşırı yaygaralarla mümkün olmayan bir terbiye vermeye çalışarak komşuları bile rahatsız ediyoruz” (Aydın, 2013: 66-67, 69-70).

Bahaeddin Bey gibi bir akrabasının yanına sığınmış başka insanlar da, şüphesiz aynı sorunları yaşamışlardır. Geçinebilmenin oldukça zora düştüğü böyle zamanlarda insanlar, kendi işlerini karşılayamayacak durumda olabiliyorlardı. Ayrıca hane içinde artan nüfusun getirdiği özel alan ihlalleri, ev sahipleri açısından can sıkıcı bir hâle dönüşebiliyordu. Bu durum, elbette insanlarda psikolojik açıdan olumsuz etki yapacak ve nihayetinde bazı aileler içinde bir kopuşun zeminini hazırlayacaktı.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen söz konusu muhacirler, belki de en şanslı olanlardı. Zira henüz başlarına bir dam bile bulamayan muhacirler de bulunmaktaydı. Ortada kalan bu insanlar, her türlü tehlikeye açıktı. Dönemin hatıratlarında sıklıkla bahsedilen bu durum, içler acısı sahnelerle anlatılmıştır. Örneğin Georges Remond (2007: 58-59), Davut Paşa Mezarlığı’na atıfta bulunarak *“Mezarlıktaki kalabalık, şehirdekinden daha*

cafaçlı idi.” demiştir. Mezarlıktaki bu muhacirler; arabaları, hayvanları ve eşyaları ile birlikte günlerce konaklamışlardır.

Remond'un bu ifadesi, muhacirlerin İstanbul'un hemen her yerinde yaşam mücadelesi verdiklerini gösterir niteliktedir. Nitekim Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Reisi Doktor Besim Ömer Bey (2009: 123); İstanbul'da 89 cami ve mescitte, 12 okul, medrese ve dergâhta, barakalarda, kulübelerde ve hatta harman yerlerinde, kahvehanelerde, konaklarda muhacir iskân edildiğini ifade etmiştir.

11. Sonuç

I. Dünya Savaşı'nın provası olarak nitelendirilen Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti'nin hem siyasi hem de iktisadi durumunun kötü olduğu bir dönemde başlamış ve nihayetinde büyük bir mağlubiyet ile sonuçlanmıştır. Söz konusu bu mağlubiyet sonucunda, Balkan coğrafyasında hayata geçirilen homojen nüfus oluşturma gayretleri, Müslümanların ölüm ve mezalim ile tanışmasına sebep olmuştur. Balkan Devletlerinin ele geçirdiği hemen her coğrafyada başlayan talan ve katliamlar, insanların tereddüt etmeden yaşadıkları yerleri terk etmelerine neden olarak büyük bir göç hareketini tetiklemiştir.

İstanbul, Balkan Savaşları sırasında muhacirlerin geldikleri önemli bir istasyondur. Şehir; demir ve denizyolu gibi önemli ulaşım vasıtalarına sahipti. Bu sebepten savaşın henüz başında İstanbul, birden bire muhacir kabileleri ile dolmuş ve sokaklar bir insan seli haline gelmiştir. Bu tabir abartılı değildir. Nitekim dönemin tanıklarının bahsettiği görüntüler tam olarak bu şekildedir. Hükümet, söz konusu görüntü karşısında halkın ve çeşitli yardım kuruluşlarının desteğini de alarak, bu insanları belirli yerlerde geçici olarak iskân etmeye çalışmıştır.

İskân mahallerinin çeşitliliği, yani muhacirlerin tek bir yerde toplu olarak iskân edilememesi, onların çeşitli hizmetlerden mahrum kalmalarına sebep olduğu gibi hükümetin işini de zorlaştırmıştır. Çünkü memur yetersizliğinden kaynaklı bazı kontroller istenilen ölçüde gerçekleştirilememiştir. Bunun yanında, olağanüstü zamanlarda hükümet halkın özverisine de ihtiyaç duymuştur. Zira İstanbul basınının gündeme getirdiği bazı olaylar, fırsatçı kimselerin bu kaos ortamından faydalandıklarını göstermektedir.

Devletin başkenti olan İstanbul'un birden bire bu kalabalıkla karşılaşması, halkın psikolojisini de olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim İstanbul'un Bulgarlar tarafından işgal edileceği dedikodularının olduğu bir ortamda şehre gelen muhacirlerin perişanlıklarını gören İstanbullular, şüphesiz ki kendi akıbetleri için de endişe etmişlerdir.

Muhacirler her ne kadar İstanbul'da tutulmak istenmemişse de, iskân edildikleri yerlere uyum sağlayabildikleri takdirde buldukları yerleri kalkındırmışlardır. Nitekim Bela Horvath Anadolu'nun bir kısmını gezdikten sonra yazdığı seyahatnamesinde bu konuya değinmiştir. Horvath, muhacir hareketinin Anadolu için son derece yararlı bir gelişme olduğunu ifade etmiştir. Anadolu nüfusunun göç hareketleri ile beslendiğini belirten Horvath, aynı zamanda muhacirlerin geldikleri yerlerden daha gelişmiş tarım araçları ve kaliteli tohumluk getirdiklerinin altını çizmiştir. Böylece muhacirler, iskân edildikleri bölgeleri kalkındırmışlardır (Horvath, 2010: 48).

Kaynaklar

- Ağanoğlu, Y. (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanlar'ın makûs talihi göç*. İstanbul: Kum Saati.
- Ahmet Cevat. (1329). *Kırmızı ve siyah kitap: 1328 fecayii*. İstanbul: (t.y)
- Aydın, B. (2013). *Muhacir olmak da varmış, rumelili bir kalem efendisinin anıları*. (Haz. F. Taşkın ve M. Yeni). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ayışığı, M. (2018). 1912 Balkan Savaşları sırasında İstanbul'a göç eden muhacirlerin durumlarına dair. A. Ş. Duymaz, M.S. Tümtaş ve E. Kijevcanın (Eds.) *Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu 29 Haziran-01 Temmuz 2018 Berlin Tam Metin Bildiriler Kitabı* içinde (145-211. ss). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Besim Ömer (2009). *Hanımefendilere Hilal-i Ahmer'e dair konferans*. (Haz. İ. Hacifettahoğlu). Ankara: Kızılay Yayınları.
- Bilecen, T. (2004). *Balkan Savaşları sonrasında yaşanan göç hareketlerinin Osmanlı iç siyasetine yansımaları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Durgun, B. (2012). Balkan Harbi'nde ulaştırma hizmetleri. *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)* içinde (99-120. ss.). İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Er, S. (2012). Balkan Harbi çerçevesinde Osmanlı ordusunun demiryollarını kullanımına bakış. *Balkan Savaşları Paneli (03-04 Mayıs 2011)* içinde (75-98. ss.). İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Erdem, U. (2017). Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922). *ZfWT*, 9(1), 57-80. Erişim adresi <https://www.dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/viewArticle/923>.

- Erdem, U. (2018). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e muhacir komisyonları ve faaliyetleri (1860-1923)*. Ankara: TTK.
- Halaçoğlu, A. (1995). *Balkan Harbi sırasında Rumeli'den Türk göçleri*. Ankara: TTK.
- Hall, R.C. (2014). Balkan Wars 1912-1913, consequences. Richard C. Hall (Ed.), *War in the Balkans* içinde (31-32. ss.) , California: ABC-Clio.
- Horvath, B. (2010). *Anadolu 1913*. (Çev. Tarık Demirkan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.(orijinal tarih)
- İpek İlçin, H. (2021). *Balkan Savaşları sırasında İstanbul'a gelen Balkan muhacirlerinin yaşadığı sorunlar*. (Yayınlanmamış doktora tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- İpek, N. (2015). Fetihten Cumhuriyet'e İstanbul'a yönelik göçler. Coşkun Yılmaz (Ed.) *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde (III, 520-530. ss.), İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Kaya, M. (2013). Balkan Savaşları sırasında Anadolu'ya göçler ve karşılaşılan sorunlar. *History Studies*, 5(6), 1-16. 10.9737/historyS987
- Kerimi, F. (2001). *İstanbul mektupları*. (Haz. F. Gökçek). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kocacık, F. (1980). Balkanlar'dan Anadolu'ya göçler (1878-1890). *Osmanlı Araştırmaları*, 1(1), 137-190. Erişim adresi <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/112844>.
- McCarthy, J. (2014). *Ölüm ve sürgün Osmanlı müslümanlarının etnik kıyımı: 1821-1922*. (Çev. F. Sarıkaya). Ankara: TTK. (Orijinal yayın tarihi, 1995).
- Noyan, A. (2019). *Son harplerde salgın hastalıklarla savaşlarım*. Ankara: Ankara Tıp Fakültesi Yayınları.
- Quataert, D. (2006). 19. yüzyıla genel bakış: ıslahatlar devri 1812-1914. Halil İnalçık-Donald Quataert (Eds.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi* içinde (II, 887-1051. ss.). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Remond, G. (2007). *Bir Fransız gazetecinin Balkan harbi izlenimleri, mağluplarla beraber*. (Çev. H. Cevdet, M. Sarıkaya). İstanbul: Profil. (Orijinal yayın tarihi, 1913).
- Sami, Ş. (1317). *Kâmus-ı Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Sezer, C. ve Metin, Ö. (2016). *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında muhacirlere yardımları*. Ankara: Türk Kızılayı Yayınları.
- Şimşir, B. (2017). *Balkan Savaşlarında Rumeli Türkleri kıyımlar-kıyımlar-göçler 1821-1913*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Tüccarzâde İbrahim Hilmi (1329). *Türkiye uyan*, Dersaadet: Kitabhane-i İslâm ve Askerî.
- Zenegora, G. (2014). Balkan Savaşı-kitlese ölüm ve etnik temizlik. (Çev. Ayle Kayapınar). *Belleten*, 78(281), 315-342. Erişim adresi <https://belleten.gov.tr/ozet/197/tur>.

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

- BOA, BEO. Dosya No: 4109, Gömlek No: 308146, 29 Eylül 1328.
- BOA, BEO. Dosya No: 4132, Gömlek No: 309864, 26 Kânun-u Evvel 1328
- BOA, BEO. Dosya No: 4122, Gömlek No: 309116, 28 Teşrin-i Sâni 1328.
- BOA, BEO. Dosya No. 411, Gömlek No. 308307, 29 Teşrin-i Evvel 1328.
- BOA, BEO. Dosya No. 4165, Gömlek No. 312314, 7 Nisan 1329.

Kızılay Arşivi

- KA, 72/45
- KA, 72/64
- KA, 72/41
- KA, 11/14
- KA, 12/154.1
- KA, 287/89

Resmi Yayınlar

- İstanbul Belediyesi İhsaiyyat Mecmuası, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet, 1328.
- İstanbul Belediyesi İhsaiyyat Mecmuası, Arşak Garoyan Matbaası, Dersaadet, 1329.

Sürelî Yayınlar

- Âlem, 19 Kânun-u Evvel 1328.
- Alemdar, 14 Teşrin-i Evvel 1328.
- Alemdar, 2 Teşrin-i Evvel 1328
- Alemdar, 28 Teşrin-i Evvel 1328.
- Alemdar, 29 Teşrin-i Evvel 1328.

Hikmet, 16 Teşrin-i Evvel 1328.
İkdam, 1 Teşrin-i Evvel 1328.
İkdam, 2 Teşrin-i Evvel 1328.
İkdam, 17 Teşrin-i Evvel 1328.
İkdam, 29 Teşrin-i Evvel 1328.
İkdam, 1 Teşrin-i Sâni 1328.
İkdam, 6 Teşrin-i Sani 1328
İkdam, 19 Teşrin-i Sâni 1328.
İkdam, 25 Teşrin-i Sâni 1328
İkdam, 25 Teşrin-i Sâni 1328.
İkdam, 1 Kânun-u Evvel 1328.
İkdam, 2 Kânun-u Sâni 1328.
İkdam, 19 Şubat 1328.
İkdam, 1 Mart 1329.
İkdam, 13 Mart 1329.
İkdam, 14 Mayıs 1329.
Renin, 18 Teşrin-i Evvel 1328.
Renin, 24 Teşrin-i Evvel 1328.
Sabah, 26 Teşrin-i Evvel 1328.
Sabah, 1 Kânun-u Evvel 1328.
Sabah, 6 Kânun-u Evvel 1328
Sabah, 31 Kânun-u Evvel 1328.
Takvim-i Vekayi, 6 Mayıs 1329.
Tanin, 12 Teşrin-i Evvel 1328.
Tanin, 15 Teşrin-i Evvel 1328.
Tanin, 17 Teşrin-i Evvel 1328.
Tanzimat, 3 Kânun-u Sâni 1328.
Tanzimat, 7 Kânun-u Evvel 1328.
Tasvir-i Efkâr, 23 Teşrin-i Sâni 1328.
Tasvir-i Efkâr, 3 Teşrin-i Evvel 1328.
Tasvir-i Efkâr, 12 Teşrin-i Evvel 1328.
Tasvir-i Efkâr, 5 Teşrin-i Sâni 1328.
Tasvir-i Efkâr, 23 Teşrin-i Sâni 1328.
Tasvir-i Efkâr, 26 Teşrin-i Sâni 1328.
Tasvir-i Efkâr, 29 Teşrin-i Sâni 1328.
Tasvir-i Efkâr, 7 Kânun-u Evvel 1328.
Tasvir-i Efkâr, 13 Şubat 1328.
Tasvir-i Efkâr, 19 Şubat 1328.
Tasvir-i Efkâr, 1 Mart 1329.
Tasvir-i Efkâr, 11 Mayıs 1329.
Teşrih, 8 Teşrin-i Evvel 1328.
Teşrih, 21 Teşrin-i Sâni 1328.
Teşrih, 23 Teşrin-i Sâni 1328
Yeni Gazete, 24 Teşrin-i Evvel 1328.
Yeni Gazete, 10 Kânun-u Evvel 1328.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

---

1. Etik Kurul izni ile ilgili;
 Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.
  2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.
  3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.
  4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.
-